

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1937

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
42 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 42
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

(ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΑΙΞΣΠΗΡ ΣΤΟΝ ΔΟΣΤΟΠΕΦΣΚΗ)

“Οχι μόνο στον «Αμλετ», σε κανένα έργο του Σαίξπηρ δεν υπάρχει σωτηρία για την ψυχή. “Όσο κανείς, ίσως, άλλος, δ καλλιτέχνης αυτός είναι πλάστης, μά μήτε ο ίδιος βρίσκει λύτρωση στην τεράστια δημιουργία του, μήτε εμείς. Στο θάμπωμα του μαγικού κόσμου της fantaisie, στην ποίηση, σε ό,τι πιο αέρινο έχει ή ποίηση και πιο λευτερωμένο από τὰ δρασμά της λογικής, ξεχνιέται και ξεχνιάμαστε μαζί του κι’ εμείς, λίγες στιγμές, μά ύστερα μάς ξαναρχίζει — και πώς! — στον άφευγο κύκλο της μοίρας. “Ο Σαίξπηρ πιστεύει στον άνθρωπο, άλλ’ όχι στο Θεό. Είναι τούτο το πιο ουσιαστικό αίτημα της Αναγέννησης και ή πιο δυνατή βεβαίωση που βγαίνει από τὸ έργο του Σαίξπηρ.

Ακόμα και ο Αμλέτος, που έχει τόσο δίκιο να σιχάινεται τούς ανθρώπους, πριν ξεστομίση τις φρικτές λέξεις που βγαίνουν από τὸ στόμα του μ’ ένα σουσουρίσμα λεπιδίου, ξεσπά σ’ έναν ύμνο γεμάτο θαυμασμό για τὸν άνθρωπο, και φροντίζει, εὐθύς πριν, να μάς πῆ ότι οί φρικτές λέξεις (1) οφείλονται στην ιδιαίτερή του διάθεση. «Τί ἀριστούργημα ὁ άνθρωπος! τί εὐγένεια στο νου του! τί ἀπεραντοσύνη στις Ικανότητές του! τί θαυμαστές κι’ ἐκφραστικές οί φόρμες και οί κινήσεις του! στην πράξη πόσο ὁμοιος με τούς ἀγγέλους! στις ἐπινοήσεις πόσο ὁμοιος με θεό! Είναι τὸ θαῦμα τοῦ κόσμου, ὁ ὑπερτατος τύπος τῶν ἔμψυχων!...»

Ποτέ, ὅπως μιλεῖ (2) για τὸν άνθρωπο, δὲ μιλεῖ για τὴν ψυχή, για τὸ Θεό, για μιὰ ζωὴ πέρα από τούτην, ὁ Σαίξπηρ. Λέει ὅτι ὑπάρχει αἰωνιότητα, ὅτι εἶναι ἀθάνατη ἡ ψυχή, δείχνει πόσο φοβερὸ εἶναι να πάη κανείς ἐκεῖ ὅπου θὰ δώση λογαριασμό για τὰ κρίματά του,

(1) «Και τώρα για μένα τί εἶναι αὐτή ἡ πεμπουσία της σκάνης; (ὁ ἄνθρωπος). “Ο ἄντρας δὲ μου ἀρέσει, ὅτε ἡ γυναίκα... (man delights not me: no, nor woman neither...») Πρ. 2η, σκ. 2η.

(2) «Αμλέτος», πρ. 1η, σκ. 2η.—σκ. 4η.—σκ. 5η.

χωρίς να μεταλάβη και να συγχωρεθῆ και τί εὐτυχία, πάλιν, να πεθάνῃ τὴν ὥρα που προσεύχεται, συχωρεμένος. Μά, ὅπου μιλεῖ ἔτσι, τὰ λόγια του, τὸ αἰσθάνεσαι, δὲν ἔχουν καμιὰ ζέστα πίστης, δὲν ἐκφράζουν τὴ βαθύτερη σκέψη του, τὰ λέει «τυπικά» για να μὴν ἔλθῃ σε σύγκρουση, για να μὴν πληγῶσῃ τὸ τυπικὸ πάλιν, ἠθικὸ, ζώητοσα μεταφυσικὸ αἰσθημα τῶν ἀκροατῶν του. Τὴ βαθειὰ σκέψη του ἐκφράζει ὁ Σαίξπηρ, ὅταν λέη: «Ποιὸς θάθελε να σηκῶνῃ τὸ βάρος αὐτό, (τῆς ζωῆς), να βογγᾷ και να ἰδρώνῃ βαστώντας μιὰ ἀσῆκωτη ζωὴ, ἂν ὁ φόβος καποιανου πράγματος μετὰ τὸ θάνατο, ἡ ἀνεξερεύνητη χώρα παὺ τὸ σύνορό της δὲν τὸ ξαναπέρασε κανείς ταξιδιώτης (3), δὲν μπερδεύαν τὴ θέλησή και δὲ μάς κάνουν να προτιμοῦμε να ὑποφέρουμε τὰ κακά τῆς ζωῆς, παρά να φύγουμε πρὸς ἐκείνους που δὲ γνωρίζουμε;» (4) “Ἡ, ὅταν λέει, πάλιν με τὸ στόμα τοῦ Αμλέτου, τὸ ἄλλο ἐκεῖνο: «“Ο καλοθρεμένος σας βασιληᾶς και ὁ κοκκαλιάρης σας ζητιάνος ξεχωρίζονται στο σερβίρισμα μονάχα’ δυὸ φαγητά μά για τὸ ἴδιο τραπέζι (5): ὅλα ἐκεῖ τελειώνουν.» (6)

“Όσο εἶναι ἄνθρωπος τῆς Αναγέννησης ὁ Σαίξπηρ, ἄλλο τόσο εἶναι και ἄνθρωπος τοῦ Μεσαίωνα. Τὸ έργο του ὅλο

(3) Ἐγὼ ὑπογραμμίζω. “Ο φόβος αὐτὸς για τὸ ὑπερφυσικὸ ἄγνωστο, πόσο δυνατὰ φανερώνεται και με τὴ σκηνὴ τοῦ φαντάσματος τοῦ Μπάνκο, στον «Μάκβεθ»!

(4) «Αμλέτος», πρ. 3η, σκ. 1η. Τὸν ἴδιο φόβο για τὸ πέρα από τὴ ζωὴ ἄγνωστο — μά τίποτε ἄλλο, πὸ συγκεκριμένο — ἐκφράζει και ὁ Μάκβεθ πριν, ἀπ’ τὸ ἐγκλήμα του.

(5) Τῶν σκούληκῶν.

(6) Πράξη 4η, σκ. 3η. Και τὸ περίφημο τοῦ «Μάκβεθ» (πράξη 5η, σκ. 5η, ὁ μικρὸς μὸνολογὸς τοῦ ἥρωα ἀμέσως μετὰ τὴν αὐτοκτονία τῆς λαίβης Μάκβεθ) ὅπου βρίσκεται ὅλος ὁ μηδενισμὸς τοῦ Σαίξπηρ: «... Και ὅλα τὰ προχθὲς μάς φώτισαν τρελλά—τὸ δρόμο πρὸς τὸν κοινορτώδη θάνατο.— Σβῆσε, σβῆσε, λιγὸζωο λιγνάρη!— Ἡ ζωὴ εἶναι ἕνας κινούμενος ἴσκιος, ἕνας ἀθλιὸς θεατρίνος — που κοιμαρόνει και κουνιέται λιγὸ ἀπάνω στὴ σκηνή—και ὕστερα δὲν ἀκούεται πιά: εἶναι ἕνα παραμῦθι — που τὸ λέει ἕνας ἠλίθιος, γιομάτο ἀγὰ και μανία — και που δὲν ἔχει νόημα».

εἶναι σφραγισμένο ἀπὸ τὸ θάνατο. "Ὅχι μόνο τὸν διονυσιακὸ, ἐκείνον ποὺ ἔρχεται σὲ στιγμὲς ζωϊκῆς πληθώρας, στὴ φοβερὴ σύγκρουση τῶν παθῶν, ἀλλὰ τὸν ἄλλον, τὸν ἀόρατον, ποὺ μᾶς περιτριγυρίζει ἀδιάκοπα, ποὺ ρίχνει ἀδιάκοπα ἀπάνω μας τὸν ἴσκιό τῶν σκοτεινῶν του φτερῶν καὶ ποὺ ὅταν τὸν σκεπτόμαστε παγώνουμε ἀπ' τὸν τρόμο. Δὲ θὰ μᾶς πᾶθῃ αὐτὴν ἀγνωστὴ γῶρα, ὁ φοβερὸς ἐπισκέπτης, ἀπ' ὅπου δὲν ξαναγύρισε κανένας ποτέ, δὲ θὰ μᾶς κἀνῃ κι' ἐμᾶς ἕνα σωρὸ κόκκαλα, ἕνα κρύο γυαλιστερό καύκαλο ποὺ σιρκάζει φριχτά; "Αὐτοὶ ὅλοι, ἀπὸ τὸ βασιλεῖα ὡς τὸν τελευταῖο ζητιάνο, ἀπ' τὸν Ἀλέξανδρο ὡς τὸν κακομοῖρῃ τὸν Γιόρικ, τὸ γελωτοποιεῖ, θὰ χορέψουμε, μᾶς τὸ λέει ὁ Σαίκσπηρ, κάθε στιγμὴ, μᾶς τὸ κρᾶζει σχεδὸν μὲ ἠδονή, τὴ φοβερὴ *danse macabre* ποὺ τὴν εἶχε ζωγραφίσει, σ' ἕνα τοῖχο ἐκκλησιᾶς τῆς Βασιλείας, σχεδὸν ἕνας σύγχροτος τοῦ Ἀγγλοῦ ποιητῆ (7), ἀνθρώπος τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης κι, αὐτὸς, ὁ Χόλμπαϊν (8).

"Ὅλα τελειώνουν ἐδῶ. Καμωμένοι ἀπὸ χῶμα, χῶμα θὰ ξαναγίνουμε. Ὡστόσο, ἀν ἐδῶ ὅλα τελειώνουν, ὁ κόσμος ὅπου ζοῦμε ὑπάρχει, καὶ στὸν κόσμο αὐτὸν ὑπάρχει τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ. Ὑπάρχει, ἀφοῦ τιμωριοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους, ἀπὸ τὴν ταραγμένη τους συνείδηση, ἐδῶ κιόλα (9), καὶ τόσο φοβερὰ, ὁ Μάκβεθ καὶ ἡ λαίδη Μάκβεθ, καὶ ἀφοῦ μπορεῖ καὶ ζῆ μιὰ Διοδαίμονα. Ἄς συγχωρῆ ἡ Διοδαίμονα ὑπακούοντας στὴ λογικὴ τοῦ πάθους, ἀπαντώντας μὲ μιὰ κίνηση πάθους στὴν κίνηση τοῦ πάθους τοῦ Ὁθέλλου, μὴ μπορώντας νὰ μισήσῃ, κι' ἄς τὴ σκυτώσῃ, τὸν ἀντρα ποὺ τὸν λάτρευε, ἀφοῦ μάλιστα ξέρεῖ ὅτι τὴν σκοτώνει ἀπὸ ἀγάπη, ὅμως συγχωρεῖ. Ἐνῶ ἡ Φαίδρα δὲ συλλογιέται, ὅταν πεθαίνει, παρὰ πῶς μόνο θ' ἀποκαταστήσῃ τὸν πληγωμένο ἐγωϊσμὸ τῆς καὶ πῶς θὰ ἐκδικηθῇ τὸν Ἰηπόλυτο. Μὲ σκότωσες, θὰ σὲ σκοτώσω. Ὁφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος (10).

(7) Εἴκοσι χρόνια περίπου μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Χόλμπαϊν γεννιόταν ὁ Σαίκσπηρ.

(8) Ὁ Ἰωάννης Χόλμπαϊν ὁ νεώτερος (1497 - 1543).— Τὸ φρέσκο τῆς *Danse Macabre* εἶναι ζωγραφισμένο στὸν Ἄλ-Γιάννη τῆς Βασιλείας καὶ ἀποδίδεται στὸν Χόλμπαϊν. Πάντως, σὰ θέμα ζωγραφικὸ, ἡ *danse macabre* συναντιέται στὴν Ἀναγέννηση, ἡ ἰδέα ὅμως, ἡ διάθεση, ἡ τρομαγμένη καὶ μηδενιστικὴ φαντασία ποὺ τὴν ἐγέννησαν, εἶναι μεσαιωνικὴ.

(9) «Ἐγὼ καὶ Τιμωρία» θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῇ ὁ «Μάκβεθ». Στὴ λαίδη Μάκβεθ, μολονότι ἔρχεται πρὸ ἀργά, εἶναι φανερὴ ἡ «τύψη», τόσο ἀβάσταγη, ποὺ τὴν κάνει νὰ σκοτώσῃ. Ἐνῶ στὸν Μάκβεθ, ἡ ὁμοία ταραγμένη συνείδηση δὲν ξεκαθαρίζουμε ἀν ἀφίεται σὲ τύψη ἢ σὲ φόβο, φόβο ὄχι ἀναντροῦ, κάθε ἄλλο, μὰ ἀνθρώπου ποὺ βαραίνει κρίμα τὴν ψυχὴ του, καὶ ποὺ νοιώθει ὅτι ἀξέβγαλτα ἔχει μὴ στὸ ματωμένο κύκλο τοῦ ἐγκλήματος.

(10) Ὑπάρχει, ὡστόσο, ἀνάμεσα Διοδαίμονα καὶ Φαίδρα, ἡ μεγάλη διαφορὰ ὅτι ἡ μιὰ λατρεύτηκε ἐνῶ ἡ ἄλλη περιφρονήθηκε. Μὴν τὸ ξεχνοῦμε.

Δεν εἶναι, λοιπὸν «*stupide matiere*», ὕλη τυφλὴ, μονάχα ὁ ἄνθρωπος. «*Dans la brute assourie un Ange se reveille*» ὅπως λέει ὁ Μπωντλαίρ, λάμπει μέσα του ἕνα ἠθικὸ μεγαλεῖο καὶ εἶναι ἀπειρη ἡ δύναμή του. Ἐδειξε στὸν Σαίκσπηρ ὁ Βάκωνας ὡς ποῦ μπορεῖ ν' ἀπλωθῇ αὐτὴ ἡ δύναμη. Μὰ κι' ἐδῶ ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ πτώση. Τὸν ἑαυτό του κἀνει ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κόσμου, τὸ άτομο, τὸν ἑαυτό του, Θεὸ (11). «Ἐγὼ εἶμαι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου». Μὰ πῶς πέρα; Ἐκεῖ ὅπου ὅλα ἀρχίζουν καὶ ὅπου παύουν ὅλα τὴ σωστὴ τους διάσταση; Ἐπειδὴ σὰν ἄτομο καὶ σὰν ἄτομο ἀπιστο ἀντικρῶζει τὴ ζωὴ ὁ Ἄμλετ, ἔχει τόσο βάρος τὸ δράμα του. Τούτῃ ἡ ζωὴ, μαῦρος κόσμος, μαῦροι ἄνθρωποι. Πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο, τίποτε. Μὰ καὶ τίποτε ἀγνόαντια στὸ θάνατο. Ὡ! ἀξίζει, ἀλήθεια, ὄλο μας τὸν οἶκτο ὁ Ἄμλετ.

Εἶναι περίεργο, δυὸ αἰῶνες (οὔτε καὶ δυὸ, ἴσως, καλὰ-καλὰ), ἔφτασαν γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὁ Ἄμλετ. Ἀβυσοσχωρίζει τὸν Σαίκσπηρ ἀπὸ τὸν Dante, ἀβυσοσχωρίζει τὸν Χόλμπαϊν (ἀκόμα καὶ τὸν Düger) ἀπὸ τὸν Φρά Ἀντζέλικο καὶ τὸν Τζιόττο. Στὸν Σαίκσπηρ, οὔτε χαραματιὰ γαλανοῦ, στὸν Dante ὁ πῶς βαθῆς, ὁ πῶς ἀνοιχτὸς οὐρανόσ! Στὴν τέχνη ἡ τεράστια αὐτὴ ἀλλαγὴ φαίνεται καθαρὰ. «Πραγματικὰ, ἡ τέχνη τοῦ 15ου αἰῶνα κάνει μιὰ παράξενη ἀντίθεση μὲ τὴ μεγάλη τέχνη τοῦ 13ου αἰῶνα. Ἰδιαίτερα θρησκεία ἐμπνέει τοὺς τεχνίτες, μὰ δὲν τὴν καταλαβαίνουν πιά μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁμοίαν δὲν τὴν ἐρμηνεύουν, οὔ-

(11) Σωστὴ βρίσκω, ὄχι ἀπὸ τὴ νεοθωμιστικὴ ἀποψη, τὴ δογματικὴ, — αὐτὴ δὲ μ' ἐνδιαφέρει, — ἀλλὰ γιατί στηρίζεται σὲ πνευματικὴ ἀρχή, τὴ διάκριση ἀνάμεσα προσωπικότητας καὶ ἀτομικότητας ποὺ κάνει ὁ Jacques Maritain στὸ «*Trois Réformateurs*». Τὸ «πρόσωπο» κατὰ τὴν χριστιανικὴ φιλοσοφία, — κατὰ τὸ θωμισμὸ, — λέει ὁ Maritain («*Luther ou l'avènement du moi*», σ. 27 καὶ παρακάτω), εἶναι «μιὰ ὑπόσταση ἀτομικὴ πλήρεια, φύσης πνευματικῆς καὶ κύρια τῶν πράξεων τῆς» (ἡ μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ φράση τούτῃ εἶναι τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ καὶ ὄχι τοῦ Maritain). «Ἡ λέξη «πρόσωπον», λοιπὸν, ἐξακολουθεῖ ὁ Maritain, ταιριάζει στὶς ὑποστάσεις ἐκείνες ποὺ κατέχουν τὸ θεῖο αὐτὸ πράγμα, τὸ πνεῦμα, καὶ ποῦ, γιὰ τοῦτο, εἶναι κάθε μιὰ, μονάχη, ἕνας κόσμος ὑπέρτερος ἀπὸ ὅλη τὴν κατηγορίαν τῶν σωμάτων, ἕνας κόσμος πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς ποῦ, κυριολεκτικὰ, δὲν ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ κόσμου αὐτοῦ, καὶ ποῦ τὸ μυστικὸ τους δὲ μπορεῖ νὰ τὸ βιάσῃ οὔτε τὸ φυσικὸ βλέμμα τῶν ἀγγέλων. . .».

Ἡ λέξη «ἄτομο», ἀντίθετα, εἶναι κοινὴ στὸν ἄνθρωπο, καὶ στὸ ζῷο, καὶ στὸ φυτὸ, καὶ στὸ μικρόβιο καὶ στὸ «ἄτομο» (μὲ τὴ σημασία ποὺ ἔχει στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες). «Καὶ ἐνῶ ἡ προσωπικότητα στηρίζεται στὴν ὑπάρξη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς (ὑπάρξη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ μεταβιβασμένη στὸ σῶμα, πῶς κρατιέται στὸ εἶναι ἀπὸ τὴν ὑπάρξη ἀκριβῶς τῆς ψυχῆς), ἡ θωμιστικὴ φιλοσοφία μᾶς λέει ὅτι ἡ ἀτομικότητα, σὰν ἀτομικότητα, βασίζεται στὶς καθαυτὸ ἀπαιτήσεις τῆς ὕλης, εἶναι ἀρχὴ ἢ ἐξατομικέυσης γιὰ εἶναι ἀρχὴ διαίρεσης, γιατί ζητᾷ νὰ καταλάβῃ μιὰ θέση καὶ νάχη μιὰ ποσότητα, συνεπῶς ὅ,τι εἶνε ἐδῶ θὰ διαφέρῃ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἐκεῖ». Κοντολογίᾳ ἡ ἀτομικότητα: κάτι τὸ κομματιαστὸ καὶ τὸ ὑποταγμένο στὰ φαινόμενα, στὴν ὕλη. Ἐνῶ ἡ προσωπικότητα, κάτι τὸ ὁλόκληρο, τὸ πνευματικὸ καὶ τὸ αὐτόνομο.

τε πιστεύουν τὸ ἴδιον. Στὸν 13ο αἰῶνα, ὅ,τι φωτεινὸ ἔχει ὁ χριστιανισμὸς φανερώνεται· στὸν 15ο ὅ,τι σκοτεινὸ. Στὸν 13ο αἰῶνα, σπάνια ἢ τέχνη παριστάνει τὸν πόνον καὶ τὸ θάνατον: καὶ ὅταν τὸ κάνει, τοῦς ντύνει μὲ ἰδεαλισμὸ, μὲ γλύκα καὶ εὐγένεια. Στὸν 15ο, ὁ πόνος, ὁ θάνατος, ἡ ἀμαρτία, γίνονται τ' ἀγαπητὰ θέματα. Βέβαια, ἡ παράσταση, ὁ στοχασμὸς τοῦ θανάτου, εἶναι πάρα πολὺ τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸ μάθημα, ὡστε καὶ ὁ 13ος αἰῶνας νὰ μὴν πάσκιζε νὰ τὸ διδάσκη ἀδιάκοπα στοὺς πιστοὺς. Μὰ ὁ 13ος αἰῶνας διδάσκει, ἰδίως, μὲ τὸ θάνατον, τὴν ἀθανασία, τὴν οὐράνια εὐδαιμονία. Ὁ 15ος, ἀντίθετα, κράζει στοὺς πιστοὺς τὴν μηδαμινότητα τῆς ζωῆς, τὸν ξαφνικὸ καὶ ἀπροσδόκητον θάνατον, τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι ἔτοιμοι καθαρίζοντας τὴν ψυχὴ τοὺς, γιὰ τὸ τρομερὸ ἀγνωστο τῆς κρίσεως. Ὁ 15ος αἰῶνας εἶναι ὁ αἰῶνας τοῦ θανάτου καὶ καὶ τάφων» (12).

Δυὸ μόλις αἰῶνες ἔφτασαν γιὰ νὰ πῶσιν ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν πίστη τοῦ Dante στὴν ἀπιστία τοῦ Ἀμλέτου, μὰ πάλιν, καὶ γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ βάραθρον αὐτὸ, ἔφτασε μῆτε μισὸς αἰῶνας. Στὰ μέσα, κιάλα, τοῦ 17ου αἰῶνα, εἴκοσι - πέντε, τριάντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Σαίκσπηρ, κῦμα βαθύτατης θρησκευτικότητος κατακλύζει τὴν Ἀγγλία, ὁ πουριτανισμὸς, καὶ ὁμοία βαθὺ κῦμα, ἴσως βαθύτερο καὶ καθαρότερο, τὴ Γαλλία, ὁ ἰανсениσμὸς, μὲ τὸ Port-Royal καὶ μὲ μιά ἀπὸ τίς πιὸ θρησκευτικὲς φύσεις ποὺ ἐγέννησαν οἱ αἰῶνες, τὸν Πασκάλ. Μὰ καὶ τὸ κῦμα αὐτὸ γλήγορα χάνεται καὶ ἕνα ὀλόκληρον αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τοῦ Βολταίρου, ἡ ἀνθρωπότητα τρέχει λαχανιασμένη πίσω ἀπὸ λογιῆς εἰδῶλα, τὴν «Πρόδο», τὴν «Ἐπιστήμη», τὸν «Ὀρθολογισμό», ξεχνώντας, ἢ λύνοντας μὲ τὸν πιὸ ρηχὸ τρόπο, τὸ κεντρικὸ καὶ οὐσιαστικὸ πρόβλημά της, τὸ μεταφυσικὸ, ποὺ μόνη ἢ λύση του, ἂν ὑπάρχη καὶ γιὰ ὁποιουσδήποτε ὑπάρχει, μπορεῖ νὰ δώσῃ ἕνα ἀληθινὸ νό-

ημα στὴ ζωὴ, νὰ χορτάσῃ ἀληθινὰ τὴν ψυχὴ μας.

Πολὺ σοβαρότερα, τὸ κεντρικὸ αὐτὸ πρόβλημα, τὸ ἀντίκρουσε ὁ 19ος αἰῶνας, μὲ πραγματικὴ θρησκευτικὴ διάθεση, «ἐναγωνίως». Πονοῦν γιὰ τ' ὅτι δὲ μποροῦν νὰ πιστέψουν καὶ ὁ Ρενέ καὶ ὁ Ὀμπερμάνν, ἀκόμα καὶ ὁ Ρολλά τοῦ Musset, καὶ τὸ περίφημον «*Mal du siècle*» δὲν ἦταν ἀπλὴ λέξη. «Ἐπιθυμῶ, ἔγραφε ὁ Μπωντλαίρ στὴ μητέρα του (13), μὲ ὄλη μου τὴν καρδιά (μὲ πόση εἰλικρίνεια, κανεὶς καλλιτέρα ἀπὸ μένα δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ξέρῃ!) νὰ πιστέψω ὅτι ἕνα ὄν ἀντικειμενικὰ πραγματικὸ (*extérieur*) καὶ ἀόρατον ἐν διαφέρειται γιὰ τὴ μοῖρα μου' μὰ πῶς νὰ κάνω γιὰ νὰ τὸ πιστέψω;» (14). Δὲ μπορεῖ βέβαια. Ξέρει ὁμοίως, ὅτι ἡ τιμωρία μας γεννιέται ἀπὸ τὸ κύλισμά μας στὴς ἡδονές (15) καὶ αισθάνεται αὐτὸ ποὺ λέει στὸ περίφημον τετράστιχόν του, καὶ ποὺ εἶναι ὄλη ἡ οὐσία τῆς «ἄγωνίας», τῆς περιώδυνης ἀναζήτησης τοῦ Θεοῦ, ὅτι δηλαδὴ:

*Car c' est vraiment, Seigneur, le meilleur témoignage
Que nous puissions donner de notre dignité,
Que cet ardent sanglot qui roule d' âge en âge
Et vient mourir au bord de votre éternité (16).*

Δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ «*mal du siècle*» ποὺ ποτίζει ὄλη τὴν εὐαισθησία, ὄλη τὴ σκέψη τοῦ 19ου αἰῶνα, ποιητὲς, πεζογράφους, φιλόσοφους, ἀπιστοὺς θρησκευόμενους, πιὸ θρησκευτικοὺς κάποτε ἀπ' ἐκείνους ποὺ πιστεύουν, καὶ ποὺ γίνεται κραυγὴ ὑστερική ἀνυπόφορης δξυτήτας στὸν Λαφόργκ καὶ πλατὺ λυρικὸ κῦμα στὸν Μπαρρές; Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀμλέτου τοὺς κατοικεῖ ὁλοσχερῶς αὐτούς. Μὰ καὶ ὁ Ἀμλέτος κιάλα θὰ μπορούσε νὰ πῆ τὸ «*notre cher nihilisme*», ποὺ τὸ εἶπε Μπαρρές. Πῶς βουτιέται μὲς στὸ μηδενισμὸ, πῶς ἡδονίζεται μέσα ἐκεῖ, μὰ καὶ πόσο ὑποφέρει! Ἕνας τόσο μαῦρος κόσμος πῶς νὰ μὴ τὸν γεμίζῃ ἀπελπισία, καὶ πῶς νὰ μὴ τὸν κάνει νὰ στρέφῃ τὴν ψυχὴ του μὲ λαχτάρια κατὰ τὸ θάνατον; Ὁ θάνατος εἶναι ἡ ὑπέρτατη εὐτυχία (17). Εὐτυχία, γιὰτὶ θάζει

(12) *Gonzague de Reynold, «Charles Baudelaire», σ. 205, 208, 209.* Ὁ Reynold ἀπηχεῖ γνώμες τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης *Emile Mâle*, στοῦ ὁποίου καὶ τὸ σύγγραμμα «Ἡ θρησκευτικὴ τέχνη τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα στὴ Γαλλία» παραπέμπει. Σελίδα 215 ἢ παραπομπή.

Στὴν τέχνη τοῦ 15ου αἰῶνα ὁ θάνατος, ἡ φθορὰ, ἡ ὕλική ἀποσύνθεση, βεῖχονται μὲ τὸν πιὸ φριχτὸ ρεαλισμὸ, ὅσο γίνεται πιὸ ὠμὰ, σὲ ὄλη τὴν ἀπαισία τους γόμνια. Νεκροθάφτες ποὺ ἀνοίγουν λάκκους καὶ βγάζουν νεκροκέφαλές, πτώματα ποὺ ἀρχίζουν νὰ σαπίζουν καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βγαίνουν σκουληκία, σώματα σκαλωμένα μὲ μιά πέτρα θεοσφένια ἀπάνω τους, καὶ παντοῦ ἡ κραυγὴ τῶν νεκρῶν πρὸς τοὺς ζωντανούς: «Μὴν περηφανεύεστε, καὶ οἷς σὲ λίγο θὰ εἶστε σάν κ' ἐμῆς, θροφή τῶν σκουληκιῶν, ἕνας σῶρος κόκκοι». Αὐτὸ λέει καὶ ὁ λόρδος *Vaux*, στὴν περίφημη ρομάντζα του, ἀπὸ τὴν ἥποια φαίνεται ὅτι ἐμπνεύσθηκε ὁ Σαίκσπηρ τὸ τραγῳδία τοῦ νεκροθάφτη στὸν «Ἀμλέτο», (ἀρχὴ 5ης πράξεως), καὶ ἡ ὁποία τελειώνει μὲ τοὺς στίχους: «Ὡ σίς ποὺ μένετε ἐδῶθε (ἀπὸ τὰ γεράματα, ἀπὸ τὸν τάφο), μὴ θρέφετε μάταιες ἐλπίδες: εἶστε, ἀπὸ γεννησμοῦ σας, πλασμένοι ἀπὸ χῶμα καὶ σὲ σκόνῃ θὰ διαλυθῆτε».

(13) Τὸ 1861. Ἀκριβῶς σαραντάρης.

(14) Ἐγὼ ὑπογραμμίζω.

(15) «... *Ombres folles, courez au but de vos désirs;— jamais vous ne pourrez assouvir votre rage,— Et votre châtimert naîtra de vos plaisirs.*» (Ἐγὼ ὑπογραμμίζω. «*Femmes Damnées*» στίς «*Pièces Condamnées*». Καὶ ἄλλοῦ (ἔργα τυπωμένα μετὰ τὸ θάνατό του), γιὰ τὸ ἴδιον αὐτὸ θέμα γράφει: «Ὁποῖος προσκολλάται στὴν ἀπόλαυση, δηλαδὴ στὸ παρόν, μοῦ φαίνεται σάν ἄνθρωπος ποὺ κατακυβλά σὲ κατήφορον, καὶ ποὺ, ἂν ἤθελε πιασθῆ ἀπὸ τὰ δέντρακια, θὰ τὰ ξεριζῶνε καὶ θὰ τὰ παίρνει κ' αὐτὰ μαζί του στὴν πτώση του.» *De Reynold, «Ch. Baudelaire», σ. 122.)*

(16) «Ἄνθη τοῦ Κακοῦ», «Οἱ εἴσοι».

(17) Πράξη 5η, σκηνὴ 2η. Ἰδία πράξη, ἴδια σκηνὴ, ἡ φράση «Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σιωπὴ».

τελεία καὶ παύλα σὲ ὅλα καὶ ὄχι γιατί ἀρχίζει τίποτε. «Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σιωπή».

Νὰ πεθαίνουμε στωϊκῶς, νὰ τί μονάχα μπορεῖ νὰ μᾶς διδάξῃ ὁ περήφανος δανός πρίγκηπας πού σιχαίνεται τόσο τὰ λόγια. Τὸ ἴδιο μάθημα μᾶς τὸ ἐδῶσαν καὶ πληθὸς ἄλλοι, ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, ἄθεοι ὅπως αὐτός. Ὁ Montaigne, κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ἔφτασε νὰ τὸ βρῆσκῃ, πὺ δυνατό καὶ ἀποτελεσματικὸ παρ' ὅτι στοὺς φιλοσόφους, τὸ μάθημα αὐτό, στοὺς ἀπλοῦκοὺς ἀνθρώπους: «Recueillez vous; vous trouverez en vous les arguments de la nature contre la mort, vrais, et les plus propres à vous servir à la nécessité; ce sont ceulx qui font mourir un païsant et des peuples, aussi constamment qu'un philosophe» (18). Φιλόσοφοι καὶ ἀπλοῦκοι στωϊκοί, ἐτοιμάζονται ἀπὸ καιρὸ γιὰ νὰ δεχτοῦν ἡρεμῶς τὸ θάνατο, συναΐζουν ὅλη τὴ δύναμή τους γιὰ νὰ μὴ λυγίσουν, τὴν ὑστατὴ στιγμὴ, τὸ ρίχνουν στὸ χωρατό, ὅπως ἴσως σφουρίζουμε τὴ νύχτα, ὅταν περνοῦμε μόνοι ἐρημὸ δρόμο, γιὰ νὰ δώσουμε θάρρος στὸν ἑαυτὸ μας. Μὰ νύχης ζῆσει καὶ νὰ πεθαίνῃς δίχως ἐλπίδα, τί πρᾶγμα ἀνυπόφορο! «Ὁ Θεός, λέει ὁ Κίριλοφφ, τῶν «Δαιμονισμένων» τοῦ Δοστογιέφσκι, μᾶς χρειάζεται καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπάρχη... Ἀλλὰ ξέρω ὅτι δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη.

—Αὐτὸ εἶναι ἀκόμα πὺ ἀληθινὸ, ἀπαντᾷ ὁ Πέτρος Στεπάνοβιτς.

—Μὰ πῶς δὲν καταλαβαίνεις, τοῦ λέει τότε ὁ Κίριλοφφ, «ὅτι πιστεύοντας τὰ δυὸ αὐτὰ πράγματα, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξακολουθῇ ὁ ἀνθρώπος νὰ ζῆ;»

Καὶ ὁ Λεβὶν τοῦ Τολστόϊ, νέος, γερὸς, εὐτυχισμένος οἰκογενειάρχης, κατὰντᾶ νὰ θέλῃ νὰ σκοτωθῇ, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ ζητᾷ νὰ πιστέψῃ καὶ δὲ μπορεῖ. Ἐδῶ, τὴν ἀπάντησιν τὴ δίνει ὁ Πασκάλ. «Γιὰτὶ ἡ ἀπέραντη αὐτὴ ἀδυσσος (ὁ θάνατος) δὲ μπορεῖ νὰ γεμιστῇ παρὰ ἀπὸ ἕνα ἀπέραντο καὶ ἀνάλλαχτο ἀντικείμενο». Δηλαδὴ τὸν Θεό. Καὶ ἀκόμα καλλίτερη ἴσως, στὸ «Συμπόσιον», ὁ Πλάτων: «Ἡ θνητὴ φύσις ζητεῖ, κατὰ τὸ δυνατόν, αἶτε εἶναι καὶ ἀθάνατος».

Μπορεῖ νὰ γίνῃ ἰκὶ ἀλλιριῶς; Ἀπὸ τὴν κόλαση φριχτότερη δὲν εἶνε ἡ ἀνυπαρξία, καὶ τί ἄλλο εἴμαστε παρὰ μιὰ λασχάρα γιὰ ὑπαρξῆν; Ἄς λένε οἱ χριστιανοὶ ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι «ἐξορία», ὅτι «ζοῦμε γιὰ νὰ πεθάνουμε», ἀφοῦ μόνο μὲ τὸ θάνατο, ἡ ψυχὴ, ἡ φυλακισμένη μὲς τὸ σῶμα, λευτερώνεται καὶ τρέχει νὰ

ἐνωθῇ μὲ τὸ Θεό (19). Ἄς λὲν τὸ σῶμα σῆμα ὁ Ἐμπεδοκλῆς, καὶ «φλυαρία θνητῆ», αὐτὴ τὴ ζωὴ, ὁ Πλάτωνας, καὶ ἄς ψιθυρίζῃ στὸν ἑαυτὸ του ὁ Μάρκος Αὐρήλιος «ψυχάριον εἶ, βαστάζον νεκρόν». Δὲν τοὺς πιστεύω. Δὲν εἶναι «πτώση» ἀπὸ τὴν «καθαρότητα τῆς ἀνυπαρξίας» (20) στὴν ὑπαρξῆν ἢ ζωὴ, δὲν εἶναι «πόλεμος» καὶ ἐξένου ἐπιδημία (21), δὲν εἶναι ἕνα μεταφυσικὸ δυστύχημα ὅλη ἡ δημιουργία! Τί εὐκολα πὺ τὸ παίρνουν ἀπόφαση, καὶ πῶς, ὅταν, ὑπακούοντας στὶς αἰσθήσεις καὶ στὸ λογικὸ τους, ἀφήσουν τὴ μηδενιστικὴ τους κραυγὴ: «ὁ κόσμος σκηνή, ὁ βίος πάροδος ἤλθες, εἶδες, ἀπῆλθες» (Δημόκριτος), «ἐκ γαίης πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ» (Ξενοφάνης), ἢ, ὅταν ἐξηγήσουν ὅταν ἕνα φυσικὸ φαινόμενο τὸ θάνατο, ὅταν ποῦν «... κατὰ φύσιν γάρ (ὁ θάνατος), οὐδὲν δὲ κακὸν κατὰ φύσιν» (22), ἢ ὅταν μὲ τὴ φτωχὴ, παιδιᾶστικὴ τους διαλεκτικὴ, μὲ ἕνα πὺ δὲν ἐπιδέχεται «λογικὴ» ἀντίρρηση ἐπιχείρημα, ξεγαλάσουν τὸν ἑαυτὸ τους, ποῦν, ὅπως ὁ Ἐπίκουρος «τὸ γάρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δὲ ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς» (23), ἡσυχάζουν ἢ νομίζουν πῶς ἡσυχάσαν! Πόσο γελιοῦνται! Ὅπως ὅλα στὸν κόσμῳ, ἔτσι καὶ θάνατος εἶναι ἕνα φαινόμενο, ὑποταγμένο σὲ μιὰν ἀλύγιστη ἀναγκαιότητα πὺ κυβερνᾷ τὰ πάντα; Ἄν εἶναι ἔτσι, καὶ ἂν φθάνῃ τὸ λογικὸ μας, γιὰ νὰ ἡσυχάσουμε, τότε γιατί ἔρχεται καὶ ξανάρχεται ἀκατάπαυστα γύρω ἀπ' τὴν ἰδέαν τοῦ θανάτου ἢ σκέψῃ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, καὶ ἂν ἡ ζωὴ τούτῃ εἶναι «φλυαρία θνητῆ», γιατί, τότε, καὶ ὁ Σωκράτης ἀκόμα τέτοιον ἀγῶνα κάνει, στὸν «Φαίδωνα», καὶ θάζει σὲ κίνηση ὅτι μπορεῖ, καὶ γυρεῦει βοήθεια ἀπὸ παντοῦ, κι' ἀπ' τοὺς μύθους, κι' ἀπ' τὶς δοξασίαι, καὶ ἀπὸ ὅτι ἔγραψάν οἱ ποιητῆς, γιὰ ν' ἀντικρύσῃ τὸ θάνατο; Ὁχι, δὲν πιστεύω τὶς ἀπαντήσεις των. Γιατὶ στὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου ἀπάντησιν δὲν ὑπάρχει.

Ἐπέροχο, ἀλλὰ «μῦθος», ὁμως, μετα-

(19) Τὴ στιγμὴ πὺ πεθαίνει ὁ ἥρωας τοῦ Τολστόϊ Ἰβάν Ἰλιτς, κάποιος μωρμουρίζει ἀπὸ πάνω του: «Τελεῖωσι». Κ' ἐκαίνος (ὁ Ἰβάν) λέει: «Ὁ θάνατος τελειώσι. Δὲν ὑπάρχει πᾶς». (Σέτωφ: «Ἡ ἰδέαν τοῦ καλοῦ στὸν Τολστόϊ καὶ στὸν Νίτσε», σ. 175).

(20) Valéry, «Τὸ φῆδον».

«Soleil! Soleil!... Faute éclatante!»

Tu gardes les cœurs de connaître
Que l'univers n'est qu'un défaut
Dans la pureté du Non-Être!»

(21) Μάρκος Αὐρήλιος, «Εἰς ἑαυτὸν», II, 17.

(22) Μάρκος Αὐρήλιος.

(23) Ἰωάνν γι' αὐτὸ μόνο νὰ πρόκειται, γιὰ τὸ «πῆρασμα» στὸ πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ, καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἰδέαν τῆς τύχῃ τῆς ψυχῆς καὶ γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ὅλης.

(18) «Essais», βιβλίον 3ο, κεφ. 12ο, «Περὶ Φυσιολογίας».

φυσικό, φτιάχνει και ο Γκαίτε για ν' αντικρύσει το θάνατο. "Όπως ο δάσκαλός του, ο Σπινόζα, το ίδιο κ' εκείνος, «υπόσχεται» την αθανασία, πιστεύει πως είναι αθάνατες οι ψυχές που θράφηκαν με αθανασία σε τούτη τη γη. «Σάν τον δάσκαλό του, λέει ο Καγο, ο Γκαίτε μπόρεσε να μορφώσει την ελπίδα ότι ένα φαινόμενο θείο, όπως η ψυχή, αν ποτίστηκε από την αλήθεια, τὸ ἀείζει νὰ συμμεριστῆ, ὡς ἓνα σημεῖο, τῆς ψυχῆς τὴν ἀκατάφθορη οὐσία. "Όλες αὐτὲς οἱ μεγάλες ψυχές τῶν ἡρώων καὶ τῶν στοχαστῶν, γιὰ τίς ὁποῖες ἐνεργεῖται τόσο ὑπέροχα πεπρωμένα, δὲν εἶναι, γιὰ τὸ Γκαίτε, ἀπὸ τῆ ζωῆ τούτη ἀκόμα, παρὰ δυνάμεις ἀποσπασμένες (détachées) ἀπὸ τὴν ὑπέρτατη δύναμη καὶ σάν κομμάτια, θάλεγε, αἰωνιότητος» (24). Πολλὲς φορές, με διαφορετικὰ λόγια, πὺ στὸ θάθος, ὁμως, δὲν παρὰλλάζαν, μίλησε ὁ Γκαίτε γιὰ τὸ ζήτημα τούτο. «Ἡ σκέψη τοῦ θανάτου μ' ἀφήνει ὀλότελα ἀτάραχο, γιατί ἔχω τὴ στέρεη πεποίθηση ὅτι τὸ πνεῦμα μας εἶναι μιᾶς οὐσίας ἀπόλυτα ἀκατάφθορης' ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνεργῆ ἀπὸ αἰωνιότητα σ' αἰωνιότητα... "Αν, ὡς τὸ τέλος, ἐνεργῶ ἀκατάπαυτα, ἡ φύση εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ μοῦ δώση μιᾶν ἄλλη μορφή ὑπαρξῆς, ὅταν αὐτὴ πὺ ἔχω τώρα δὲ θὰ μπορῆ πιά νὰ κρατῆ τὸ πνεῦμα μου». Στὴ φύση, μιᾶ «ἐντελέχεια» (πλάσμα φτιαγμένο στὴν τελειότητά του) δὲ μπορεῖ νὰ χάθῃ «ρὰ δὲν εἶμαστε ὅλοι ἀθάνατοι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, καί, γιὰ νὰ φανερωθῆ κανεὶς στὸ μέλλον σὰ μιᾶ μεγάλη ἐντελέχεια, πρέπει νὰ εἶναι κιόλα μιᾶ μεγάλη ἐντελέχεια ἐδῶ - κάτω». Ἡ φύση δὲν ξεδεύει σπάταλα τὰ κεφάλαιά της. «Ποτέ, ἔλεγε ὁ Γκαίτε, ὅταν ἔμαθε τὸ θάνατο τοῦ Βίλλαντ, σὲ καμμιά περίπτωση, δὲ μπορεῖ νὰ δεχτῆ κανένας ὅτι χάνονται οἱ δυνάμεις πὺ ἐμφύχωναν τέτοιες ψυχές' ἡ φύση δὲ ἀκορπᾷ τὰ κεφάλαιά της με τόσο σπάταλο χέρι».

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Σπινόζα, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Λάιμπνιτς (25), καί, φυσικά, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, βασισμένος στὴν ἴδια του πείρα, στὴν ἴδια θαύτατή του πνευματικότητα, στὴν πεποίθηση ὅτι ὅλη δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ ζωὴ, ἐνέργεια, πὺ μεταμορφώνεται ἀδιάκοπα, ἔπλασε ὁ Γκαίτε τὴ μεταφυσικὴ πίστη του. Μὰ πόσο, καί ὁ Γκαίτε ἀκόμα, θὰ ἔρχονταν στιγμὲς ὅπου θὰ διψοῦσε νὰ πιστέψῃ, ὄχι σὲ συλλήψεις καὶ ὑπαγορεύσεις τοῦ νοῦ, ἔστω καὶ

θγαλμένες μέσ' ἀπ' ὀλάκερη τὴν ὑπαρξὴ του, θρεμένες με ὄλο τὸ εἶναι του, ἀλλὰ σὲ μιᾶ «παρουσία», πόσο θὰ αἰσθανόνταν, ὅτι «μὰ κραυγὴ, ὅπως λέει ὁ Κλωντέλ, ἔχουμε ἀνάγκη ν' ἀποκριθῆ στὴν κραυγὴ μας, ἓνα πρόσωπο, ν' ἀποκριθῆ στὸ ἀπεγνωσμένο μας ἄτομο, ὅτι μᾶς χρειάζεται μιᾶ θεῖα παρουσία, μιᾶ ἐνοάρκωση. Ἡ πίστη στὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας θεῖας παρουσίας, μαζί με τὴν ἀγάπη τοῦ πλησίον, εἶναι ὄλη ἡ οὐσία τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ: «Ἄ γ α π ἦ σ ε ι ς Κ ὺ ρ ι ο ν τ ὸ ν Θ ε ὸ ν σ ο υ ἔ ν ὄ λ η τ ῆ κ α ρ δ ι α σ ο υ κ α ι ἔ ν ὄ λ η τ ῆ ψ υ χ ῆ σ ο υ κ α ι ἔ ν ὄ λ η τ ῆ δ ι α ν ο ῖ α σ ο υ. Αὐτὴ ἐστὶ πρῶτη καὶ μεγάλη ἐντολή. Δευτέρα δὲ ὁμοία αὐτῆς' ἄ γ α π ἦ σ ε ι ς τ ὸ ν π λ η σ ῖ ο ν σ ο υ ὡ ς σ ε α ὑ τ ὸ ν. Ἐν ταύταις ταῖς δυοῖν ἐντολαῖς ὄλος ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμανται» (26).

Μὰ — καὶ τούτη εἶναι ἡ «ἀγωνία» — πόσοι, καὶ ἄς τὸ ἐπιθυμοῦν με ὄλη τους τὴν ψυχὴ, κατορθώνουν νὰ πιστέψουν; Ἡ πίστη εἶνε ἓνα «θαῦμα», ἓνα «δῶρο τοῦ Θεοῦ», ἴσως, καθὼς παρατήρει ὁ Ντανιέλ Ρόπς, μιᾶ ἰδιαίτερη κλίση, ἐμφυτη, σάν τὸ ταλέντο (27). «Πῶς νὰ κάνουμε δικό μας τὸ Θεό; Μὲ τὸ θαῦμα: δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος. Ὁ Σουαρὲς τὸ κατάλαβε: Ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ βρῆ τὴν πίστη: ἡ φύση του ἀνθίσταται. Ὁ ἄνθρωπος δὲ βρίσκει ποτὲ τὴν πίστη. Πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὴ βρῆ;» (28) "Ἄς θυμηθοῦμε με τί αἰφνίδιο τρόπο πλημμύρισε ἡ πίστη τίς ψυχές δύο μεγάλων χριστιανῶν, τοῦ Πασκάλ («χαρά, χαρά, δάκρυα χαρᾶς...») καὶ τοῦ Κλωντέλ, καὶ θὰ ἐννοήσουμε τὰ λόγια τοῦ Ἀλεβύ. Καὶ ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ πιστέψουν; Αὐτοὶ πόσο θὰ νοιώθουν δικά τους τὰ σπαραχτικὰ λόγια τοῦ Duhamel: «Ὁ κόσμος μοῦ φεύγει. Χτυπιέμαι ἀνάμεσα σὲ ἰσκιούς. Τί νὰ κάνω; Ποιὸς μπορεῖ νὰ με βοηθήσῃ;» (29)

Καταλαβαίνουμε — ἂ τόσο! — ἓνα τέτοιο σπαραγμό. Χωρὶς Θεό, σὲ τί ἄλλο εἶμαστε καταδικασμένοι, παρὰ σ' αἰώνιες «ἀσχολίες»; Τί εὐκολα πὺ τὸ παίρνουν ἀπόφαση οἱ ὀρθολογιστές! Κλείνονται στὸ σχετικό, χαράζουν ἓνα σύνορο, λένε «τίποτε ἀπὸ τὰ ἐδῶθε τοῦ σχετικοῦ δὲν περνᾷ στὰ πέρα ἀπὸ τὸ σχετικό» καὶ ἡσυχάζουν. Ἀλλῶστε, ἡ ἐπιστήμη δὲ μικραίνει ὀλοένα τὸ χῶρο τοῦ μεταφυσικοῦ, τοῦ

(26) Ματθ. ΚΒ. Στὸ εὐαγγελικὸ κείμενο καὶ οἱ ὑπογραμμίσεις.

(27) «Carte d' Europe», σ. 120.

(28) Daniel Halévy, «Quelques Maitres Nouveaux», σ. 74.

(29) «La Confession de Minuit».

(24) «La Philosophie de Gœthe» σ. 203.

(25) Ἡ ἐννοια τῆς «ἐντελέχειας» τοῦ Ἀριστοτέλη παρουσιάζει ὁμοιότητες με τὴν ἐννοια τῶν «μονάδων» τοῦ Λάιμπνιτς (Caço).

«μυστήριου», και δὲ θὰ τὸ ἐξαφανίση, μιά μέρα, ἐντελῶς; Καί, στὸ μεταξύ, δὲν ὑπάρχουν ἕνα πλῆθος «ἀσχολίες» πνευματικές, ἠθικές, πολιτικές, γιὰ νὰ «θολεῖμαστε» καὶ χωρὶς τὸ Θεό, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Θεό, στὴ ζωὴ; Μὰ τί στέρεο μπορούμε νὰ θεμελιώσουμε ὅταν δὲν ὑπάρχει ἀπὸ κάτω μιά πίστη μεταφυσική; «L'absence de Dieu, λέει ὁ Marcel Arland, est le non-sens de toute morale. Est-ce la forme politique d' un pays, des questions humanitaires et économiques qui pourront remplacer en nous l'ancien fondement? (τὴν πίστη)... Esprits désaxés, bâtissant par convenance ou pour des raisons pratiques des garde-fous auxquels nous n'accordons nulle confiance, nous sommes condamnés à de perpétuelles occupations...» (ἔγὼ ὑπογραμμίζω) (30).

Πόσο τραγικὰ παριστάνει τὴν ἀθλία τούτη μοῖρα στὸν «Μάκθεθ», ὁ Σαΐκοπηρ! «Τὸ αὔριο, καὶ τὸ αὔριο, καὶ τὸ αὔριο σέρνεται μὲ μικρὸ θηματάκι, μέρα τὴ μέρα, ὡς τὴν ὑστερη συλλαδὴ τοῦ γραμμένου καιροῦ» (31). Νά τὸ κλουβὶ τῆς ὕλης, τὸ τετράστενο, νὰ οἱ ἀσχολίες!» Πῶς μπορεῖ ποτὲ νὰ νοιώθῃ ἡ ψυχὴ ὅτι εἶναι κλεισμένη μὲς σ' ἕνα τέτοιο κλουβὶ καὶ νὰ μὴν «ἀγωνιᾷ»; Στὸν Σαΐκοπηρ δὲν ἀκούεται ἡ κραυγὴ αὐτῆς τῆς ἀγωνίας. Ὑπάρχει — ἀλλοίμονο ἂν δὲν ὑπῆρχε σ' ἕναν τέτοιο τεράστιο ποιητὴ! — τὸ αἶσθημα τῆς κατάθλιπτικότητος τῆς ὕλης, τῆς πιγερῆς παρουσίας τοῦ θανάτου, μὰ ὄχι καὶ ὁ ἀγώνας, ἡ τρελλή, ἡ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ πετάξῃ τὴν ὕλη ἀπὸ πάνω του καὶ νὰ νικήσῃ τὸ θάνατο. Λύτρωση μεταφυσική, σωτηρία γιὰ τὴν ψυχὴ, δὲν ὑπάρχει στὸν Σαΐκοπηρ. Πρέπει νάρθοῦμε σὲ μιά βαθιὰ χριστιανικὴ συνείδηση, στὸν Δοστογιέφσκι, λόγου χάρη, γιὰ νὰ τὴ θροῦμε. Καὶ στὸν Δοστογιέφσκι, θέβαια, ἡ πίστη δὲν παρουσιάζεται σὰ μιά

θετικὴ κατάκτηση, σὰν κάτι γιὰ πάντα κερδισμένο, πλημμυρίζει, ὅμως, τὴν ψυχὴ του, καποῖες στιγμὲς, καὶ πόσο, σ' αὐτόν, θερμὴ καὶ ἐναγώνια καὶ ἀδιάκοπη εἶναι ἡ ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ! Ποιὸς ξεχνᾷ, στοὺς «Δαιμονισμένους», τὸ πλημμύρισμα τῆς ψυχῆς τοῦ Στεπᾶν Τροφίμοβιτς, ἀπὸ τὴν πίστη λίγῳ πρὶν πεθάνῃ; «Καὶ μόνῃ ἡ σκέψη ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὄν ἀπείρως πρὸ δίκαιο, ἀπείρως πρὸ εὐτυχισμένο ἀπὸ μένα, μὲ γεμίζει ὀλόκληρον μὲ μίαν ἀπεραντὴ τρυφερότητα, καὶ, ὅποιος κι' ἂν εἶμαι, ὅ,τι κι' ἂν ἔχω κάνει, ἡ ἰδέα αὐτὴ μὲ κάνει ἐνδοξο! Ἡ ἰδέα τοῦ εὐτυχία εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο μιά πολὺ μικρότερη ἀνάγκη παρὰ τὸ νὰ ξέρῃ, νὰ πιστεύῃ, κάθε στιγμὴ, ὅτι ὑπάρχει κάπου μιά εὐτυχία τέλεια καὶ ἡρεμὴ, γιὰ ὅλους καὶ γιὰ τὸ κάθε τί. Ὁλος ὁ νόμος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ἐγκεῖται στὸ νὰ μπορῆς πάντα νὰ σκύθῃς μπροστὰ στὸ ἀπείρως μεγάλο. Ἀφαιρέστε ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους τὴν ἀπειρὴ μεγαλοσύνη, θὰ πάψουν νὰ ζοῦν καὶ θὰ πεθάνουν ἀπελπισμένοι. Τὸ ἀπειρο, τὸ δίχως τέλος, εἶναι ἀναγκαῖο στὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ ὁ μικρὸς πλανῆτης ἐπάνω στὸν ὁποῖον κατοικεῖ. Φίλοι μου, ὅλοι ἐσεῖς, ὅλοι: ζήτω ἡ Μεγάλῃ Σκέψη! Ἡ ἀπεραντὴ καὶ αἰώνια Σκέψη! Κάθε ἄνθρωπος, ὅποιος κι' ἂν εἶναι, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ σκύψῃ μπροστὰ τῆς. Κάτι τὸ μεγάλο χρειάζεται καὶ τὸ πρὸ χαμένο κορμί. Πετρούσκα... ὦ! πόσο θὰ ἤθελα νὰ τοὺς δῶ ὅλους ἀκόμα μιά φορὰ! Δὲν ξέρουν, δὲν ξέρουν ὅτι καὶ μὲς σ' αὐτοὺς κατοικεῖ ἡ μεγάλη αὐτὴ, ἡ αἰώνια αὐτὴ Σκέψη!»

Ἄν δὲ μπορούμε νὰ θροῦμε τὸ Θεό, ἂν οἱ αἰσθήσεις καὶ τὸ λογικὸ δὲ μᾶς ἀφήνουν νὰ τὸν θροῦμε, ἂν τὸν ἀναζητοῦμε, ἂς ξεπερνοῦμε τὰ σωματικὰ σύνορά μας καὶ ἂς καλοῦμε! Γιατὶ διψᾷ ἀθανασία ἡ ψυχὴ, καὶ γιὰτὶ δίχως Θεὸ δὲ βλέπουμε, καθὼς λέει ὁ Πασκάλ, παρὰ ἀπεραντοσύνες παντοῦ γύρω μας ποὺ μᾶς ρουφούνε..

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ.

(30) «Essais Critiques», «Une Époque».

(31) Πράξις 5η, σκ. 5η.

